

ISKANDAR MADG‘OZIYEV,

*Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi
katta ilmiy xodimi*

QORI ZOKIR SHE‘RIYATINING G‘OYAVIY-MAZMUNIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *Maqola XX asr boshlariga mansub andijonlik shoir Qori Zokir she‘rlarining g‘oyaviy-mazmuniy xususiyatlari, mavzu mundariyasi va ularning tasnifi masalalariga bag‘ishlangan. Shuningdek, shoirning diniy-tasavvufiy, ishqiy-lirik, ijtimoiy-falsafiy va maishiy mavzudagi she‘rlari, ularning g‘oyaviy yo‘nalishlari xususida so‘z yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *adabiy an‘analar, mavzular ko‘lami, tasavvuf, g‘azal, ishqiy lirika, tashbeh, poetik talqin, badiiy-estetik qarashlar, ijtimoiy motiv.*

Resume: *The article is devoted to the ideological and substantive features of Andijan poet Qori Zakir’s poems, their content and their classification. The poet’s poems on religious-mystical, romantic-lyrical, socio-philosophical and household themes, their ideological directions are discussed.*

Key words: *Literary traditions, scope of topics, mysticism, ghazal, romantic lyrics, allegory, poetic interpretation, artistic-aesthetic views, social motive.*

Qori Zokir she‘riyati Sharq mumtoz adabiyotida asrlar osha yashab, turli davrlarda ijtimoiy-siyosiy, madaniy muhit ta‘sirida turlicha ma‘no-mazmun kasb etib, ko‘plab so‘z san‘atkorlari, ulug‘ salafilar yuksak badiiy tafakkuri mahsuli o‘laroq rivojlangan, shuningdek, mavjud adabiy an‘analar negizida o‘zining mohiyatini va qamrovini kengaytirgan rang-barang hayotiy va xayoliy mavzulardagi asarlardan tarkib topgan. Qolaversa, shoir sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan va go‘zal badiiyat namunalariga ega bo‘lgan Andijon adabiy muhiti bag‘rida kamolga yetgandir.

Mumtoz adabiy an‘analar asosida qalam tebratgan ijodkorning asarlarida ifoda etilgan mavzular ko‘lami nihoyatda keng. Shu munosabat bilan ularni: 1) diniy-tasavvufiy, 2) ishqiy-lirik, 3) ijtimoiy-falsafiy hamda 4) ijtimoiy-maishiy kabi mavzuviiy yo‘nalishlarga ajratish mumkin. O‘z navbatida, bu yo‘nalishlar ham yana qator mavzularga tarkiblanadi. Quyida ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Qori Zokir ijodiyotida **diniy-tasavvufiy** mazmundagi she‘rlar asosiy o‘rin egallaydi. Ehtimol, buning zahirida shoirning chuqur islomiy tarbiya olganligi, hofizi Qur‘on, diniy ilmlarni mukammal egallaganligi yotar. Har holda uning ijodida shunga muvofiq mavzular, diniy-tasavvufiy mavzuga yondashuv, muhokama va xulosalar ustunlik qiladi. Bunday nuqtalar shoirning, ayniqsa, hamd, na‘t va munojot tarzidagi g‘azallarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu kabi g‘azallar an‘anaviy Sharq mumtoz she‘riyatida “orifona” g‘azallar deb yuritilishi ma‘lum. Shu munosabat bilan ularning mavzusi, g‘oyaviy mazmuni va obrazlar tizimi to‘g‘risida atoqli olim va shoir Maq-sud Shayxzodaning quyidagi fikrlarini yodga olish maqsadga muvofiq: “...Orifona g‘azallarining mazmuni vujud butunligi (tangri) bo‘lib, tasavvufning ma‘naviy tayanchini tashkil etadi. Vahdati vujud butun g‘azaliyotga tafsilot, suratlar, detallar baxsh etadi. Bu xil g‘azallarining obrazlari ham,

yo'nalishi ham boshqa oqimlardan tamomila ayriladi. Obid va ma'bud, qosid va maqsud, nozir va manzur, xoliq va maxluq, mast va maxmur, shoh va dastur, foniy va boqiy, odam va olam, Muso va Fir'avn, zohir va botin, zarra va oftob va hokazolar orifona lirikani chuqur oziqlantirib turadi" [Shayxzoda, 1972: 361-362].

Qori Zokir qator g'azallarida tasavvuf ta'limotining asosi hisoblangan ilohiy ishq mohiyatini tafsilli tarzda bayon etishga harakat qiladi. Buni uning "Ishq" radifli g'azali misolida ko'ramiz.

Shoir ko'nglida ishq-muhabbat asari bo'lgan oshiqning ko'ksini bamisoli ishq gavharini saqllovchi sadafga qiyoslaydi. Ishq hosil bo'lishi uchun esa unga Yor jamolining jilvasi va shavqi-ning o'ti zarurligi ta'kidlanadi:

*Bo'lsa kimi ko'nglida osor ishq,
Ko'ksi sadafdurki guharvor ishq.*

*Husni guli jilva qilub, ochilub,
Shavq o'tidin bo'ldi xabardor ishq.* [Qori Zokir: 42]

Keyingi o'rinda chin oshiq ishq yo'lida chekkan ranj-u mehnatlar bejiz ketmasligi aytilib, Qur'oni Karim hikoyatlaridan tamsil olgan holda qalbi Haq ishqida yongan Ibrohim Xalilulloh (majozan chin oshiq) jisman mahv etish uchun garchi olovga tashlansa-da, bilaks bu otashgoh uni yondirmay, ishq chechaklari ochilgan gulzorga aylangani bilan o'zaro muqoyasa qilinadi:

*Yonsa kishi sidq ila ishq o'tig'a,
Buyla Xalil otashi gulzor ishq.*

Shoir ijodida parvona badiiy timsoli aksar o'rinlarda kelib, o'zining ifoda maqsadiga ko'ra chin fidokor oshiqning umumlashma obrazi sifatida gavdalanadi:

*O'tg'a urib o'zini parvonai
Ayladi otashg'a sazovor ishq.*

Haqiqiy oshiq maqsad yo'lida sobit turishi, fikr-u yodi yor xayoli bilan band, uning diydoriga erishish mayliga kuchli bog'langan bo'lishi ishq talabidir. Ma'shuqning husni jamoli oshiqqa tushgach, uning aksidan ishq nuri bamisoli oyinadagidek jilvalanishi so'z o'yini tarzida ifodalanar ekan, g'azal intihosidan avval mashhur so'fiy Mansur Xalloyga ishora qilinadi:

*Haq dedi-yu xalq ani nohaq dedi,
Loyiq "anal-Haq"ni qilub dor ishq.*

Tasavvuf namoyandalariniig fikricha, Mansurning mazkur holati "fano" yoki "o'zlikdan kechish" deyilib, Allohning fazl-u rahmati natijasi hisoblanadi. Solik o'zining fanoga erishganligini bilmasa, bu fanoning oliy bosqichi hisoblanadi. Shuning uchun ham u "anal-Haq" (men Haqman) deganida fano holida bo'lib, o'zini yo'qotgan va Xudoga ruhan bog'lanib ketgan edi [Abdulkhakim Tabibiy, 1356: 81].

Maqta'da shoir o'z fikriga xulosa yasarkan, tasavvuf istilohlaridan ayog' (qadah, kosa) va may timsollariga murojaat qiladi hamda ishq kosasida may ichib, ko'ngli ilohiy ishq sirlariga ma'dan (kon) bo'lganini obrazli tarzda ifoda qiladi:

*Zokir ichar ishq ayog'ida may,
Ko'ngli bo'lur ma'dani asror ishq.*

Qori Zokirning ayni yo'nalishdagi boshqa she'rlarida ham haqiqiy ishq va unga yetish yo'llari haqida so'z yuritiladi:

*Sun, ey soqiy, vahdat mayidin sharob,
Yotay to ba ro'zi jazo masti xob.* [Qori Zokir: 60]

Odatda, tasavvufiy she'riyatda ramz-timsollar orqali tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni, falsafiy g'oya va umumlashmalarni berish an'anadir. Bu o'rinda soqiy obrazi oshiqni Haq vasliga yetkazuvchi vosita, tariqatga kirgan solikning rahnamosi, piri hisoblanadi. Pir Haq ishqidan ogoh etgach, mast bo'lgan oshiq to ro'zi qiyomatgacha shu ko'yda yuradi.

*Tushub zarra jomi may aksidin
Bo'lur ul qorong'u ko'ngul oftob.*

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, Inson yaratilganda uning tanasiga Allohning nafasi kiradi va u tiriladi. Ana shu nafas Allohning bir zarrasi, shuning uchun ham inson qadrli, sharaflil zotdir. Insonning qorong'u tanasi ichiga ko'ngil joylangan esa-da, Haqning zarra nafasi bo'lgani uchun, oshiq vahdat mayidan nasibador bo'lgani uchun u go'yo oftob darajasida munavvardir.

*Ko'ngil lavhida g'ussa qolmagay,
Na tashvishi olam, na fikri azob.*

Demak, ko'ngilga zarra nur tushgach, unda hech qanday g'ussa, olamning tashvish-u azoblari qolmaydi. Oshiq Yaratgandan umid bilan karam qilishini so'raydi. Keyingi o'rinda may o'rniga dil xunidan qon yutayotganini obrazli tasvirlaydi:

*May o'rnig'a dil xunidan qon yutub
G'izo daf' andog' jigarlar kabob.*

Qori Zokir ijodida tasavvuf tariqati, so'fiylik ta'limoti g'oyalari, ilohiy ishq tarannumi, islom falsafasi, Qur'oni Karim oyatlari va hadisi shariflar mazmuni xususida so'z borgan, ularning mohiyati teran mushohada qilingan asarlar merosining salmoqli qismini tashkil qiladi. Shu boisdan shoir ijodiy merosining mavzu jihatidan umumiy tasnifi uchun yuqoridagilar bilan qanoatlanib, bu mavzudagi she'rlar haqidagi fikrlarimizni shu yerda muxtasar qilamiz.

An'anaviy Sharq mumtoz she'riyatidagi eng faol janr g'azal ekanligi barchaga ayon. Shoirning **ishqiylirlik** ijodida ham g'azal asosiy o'rin egallaydi. Mavjud an'analarda sobitlik hamma Sharq g'azalnavislarida bo'lgani kabi, Qori Zokir ijodida ham mavzu jihatidan *g'azalning yetakchi mavzui* ustuvor ekanligi ko'zga tashlanadi. Bilamizki, g'azalning bosh mavzusi ishq hisoblanib, o'zining mana shu mavzuiy aniqligi va ma'lum darajada mavzu doirasi cheklanganligi uchun o'ziga xos mohiyat kasb etadi. Binobarin, g'azal janridagi mazkur mavzuviy ustuvorlik to ayni davrgacha u bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib, boyib kelgani ham kunday ravshan. Zotan, bunga Qori Zokir g'azaliyoti ham yaqqol misol bo'la oladi.

She'riyatning azaliy va abadiy mavzusi sanalgan ishq bobida samodagi yulduzlar yoxud sahodagi qum zarralari qadar asarlar yaratilgan desak, o'ylaymanki, mubolag'a bo'lmaydi. Zero,

qo'liga qalam olib, ijodga chog'langan shoir yo'qki, ishq-muhabbat to'g'risida biror misra she'r bitmagan, qalbi to'ridagi bu sira inja tuyg'ularini qog'ozga tushirmagan bo'lsa. Shu munosabat bilan an'anaviy Sharq mumtoz she'riyatiga mansub ushbu mavzuga bag'ishlangan asarlarning deyarli barchasida shoirlar ishq mohiyatini keng ochib berishga, uning ta'rif-u tavsifini o'ziga xos ohorli tashbihlar va tamsillar orqali izohlashga harakat qilganlar. Ishqning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati haqida Hazrat Alisher Navoiy, jumladan:

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasun,
Ikki jahon demaki, jon bo'lmasun, -*

deganlar va yana "Ishqsiz ul tanki, aning joni yo'q" [Navoiy, 1901: 45] deb bilganlar.

Salaflar yo'lini mahkam tutgan Qori Zokir g'azaliyotida ham ishq ta'rifiga bag'ishlangan o'rinlar ko'plab uchraydi. "Yaxshi" radifli g'azalida shoir ishqsiz odamni bamisoli devor surat deya, undan ishq o'tiga o'zini urgan parvonani afzal bilishini ta'kidlaydi:

*Muqarrar bemuhabbat odami devor suratdan,
O'zini(ng) ishq o'tig'a o'rtagan parvonalar yaxshi.* [Qori Zokir: 148]

"Emas" radifli g'azalida ham ayni fikrlarini davom ettirib ishq talabgori, ya'ni qalbi ishqqa moyil bo'lmagan kishini bamisoli jonsiz toshga tashbih etadi. Yoki keyingi o'rinda bunday kaslar-ni hayvonga mengzaydi:

*Kimki o'shal tolibi jonon emas,
Mahzu jamod ulki tirik jon emas.*

*Bo'lsa magar joni oni ishqsiz,
Chin buki hayvonlig'i yalg'on emas.* [Qori Zokir: 24]

Ayni paytda mazkur misralarni xalq orasida mashhur "Ishqi yo'q eshak, dardi yo'q kesak" maqolining o'ziga xos poetik talqini ham deyish mumkin. Qolaversa, bu satrlar joduzabon shoira Nodiraning:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsen muhabbat ixtiyor et,* [Nodira, 1963: 96]

misralari bilan ham o'zaro hamohang tarzda umumiy ma'no-mazmun kasb etadi.

Shoir g'azal maqta'ida ishq ahlining ma'naviy-axloqiy qiyofasi xususida to'xtalib, insonning ham ichki, ham tashqi dunyosi o'zaro bir-biriga muvofiq bo'lishi, ya'ni sirtidan "oshiqnamo" ko'rinib, botinini fisq-fasod egallagan bo'lsa, undaylar riyokor va fosiq kimsalardir, zinhor zikr ahli yoxud "loyiqi iymon" emas, deya xulosa yasaydi:

*Zohiri ishq, botini fisq o'lsa kim,
Zokir emas, loyiqi iymon emas, -
Zotan, shoirning o'zi bu borada namuna ko'rsatib, boshqa bir o'rinda:
Zokir o'zim, tolibi ma'shuq o'zim,
Ishq mudarrislari bergan sabaq,* [Qori Zokir: 41]

deydi. E'tibor berilsa, ikkinchi misrada shoir o'zining shundayligi, ya'ni ichi va tashi birligiga "ishq mudarrislari"dan saboq olgani sababligini ta'kidlaydi. Aytish mumkinki, bu yerda Qori

Zokir an'anaga sodiqlikni, o'tmishdagi shoirlar, so'fiylar, ulamolar ko'rsatgan yo'ldan borishning ahamiyatini nazarda tutmoqda.

Qori Zokir hasbi hol tarzida bitgan "Istar" radifli g'azalida ishq odobi xususida to'xtalib o'tadi. Ya'ni haqiqiy oshiqlar o'z ishqini eldan yashirin, sof holda saqlashi, oshkora "o'ldim-kuydim" deyish ishq rasmi emasligi, bunday deyuvcilar esa yolg'onchi oshiqlar ekanligini aytadi:

*Qilurmu oshkoro bilmasun yolg'onchi oshiqlar,
Muhabbatlik kishi chin ishqni eldin nihon istar.* [Qori Zokir: 255]

G'azal tugallanmasida shoir ishqsiz kimsalarni sahrodagi qarg'a-quzg'unlarga qiyoslab, oshiq-larni ishq gulzorida har sahar fig'on qiluvchi bulbulga tashbih qiladi:

*Na bilsun ishq elin sahroda yurgan qarg'a-quzg'unlar,
Chamanda har sahar Zokir kabi bulbul fig'on istar.*

Bir qarashda mazkur misralar an'anaviy Sharq she'riyatiga xos ishq mavzusining oddiy bir namunasi sifatida ko'rinadi, biroq, ayni paytda unda shoirning ruhiy dunyosi, badiiy-estetik qarashlari go'zal tarzda namoyon bo'ladi.

Umuman shoirning diniy-tasavvufiy, ishqiy-lirik mazmundagi she'rlarida ijtimoiy motivlar ham uyg'un holda namoyon bo'ladi. Buning zamirida esa shoir hayotidagi talato'plar, zamon kaj-raftorliklaridan shikoyat va norozilik, mustabid tuzumning ilm ahllariga, xususan, diniy ulamlarga nisbatan tazyiqining benihoyaligi yotadi. Qori Zokir Fuzuliy g'azaliga muxammas bog'lash asnosida qalbidagi bu xil kechinmalarini quyidagicha ifoda qiladi:

*Falak kajravlig'idan siyna choku ham jigar biryon,
Zamona inqilobidan dilim qonu ko'zim giryon,
Bu asrorimni har doim tutardim xalqdan pinhon,
Kimakim dardimi izhor qildim istayub darmon,
O'zimdanda ham batar yuz darda oni muhtalo ko'rdim.* [Qori Zokir: 231]

Bilamizki, har qanday badiiy asar g'oyasi muallifning o'z zamonasi va unda tutgan ijtimoiy mavqei hamda o'rniga, shuningdek, dunyoqarashi, ilmiy darajasi va eng muhimi – iste'dodiga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shoirning "zamona inqilobidan" ko'zi yoshli, bu sirni "xalqdan pinhon" tutishga majburligini aytishi, atrofidagilarni esa o'zidan ham "batar yuz darda muhtalo" ko'rishi Stalin davridagi qo'rquv saltanatidan yuragi zarda bo'lganini ko'rsatadi. Qarang, shoir aytish mumkin bo'lmagan gaplarni ham an'ana to'niga o'rab aytishga yo'l topadi. Ta'kidlanganidek, Qori Zokir yashagan davr murakkab va ziddiyatli voqea-hodisalarga boy tarzda kechgan. Bu uning ijtimoiy mavzulardagi qator she'rlarida o'z aksini topgan:

*Rost bukim ushbu zamon ahlini,
Shohi xato ketti, gadosi g'alat.* [Qori Zokir: 31]

Yoki:

*Vo ajabo, turfa zamon bo'ldi hayf,
Chunki zamon ahli yamon bo'ldi hayf.* [Qori Zokir: 39]

Shoirga ko'ra, "raqib" mustabid tuzum, insonlarni din-u diyonatdan – Yaratganning "ishq"idan, toat-ibodatdan to'sganlar, ayirganlar. Biroq shoir u qadar tushkunlikka berilmaslikka

harakat qiladi. Qalbi tug'yonga kelgan vaqtlarda Xudoning cheksiz marhamatidan umidvor holda "munojot"lar qiladi. Hayoti so'ngida yaratgan g'azallarining birida u quyidagicha yozgan edi:

*Qo'lungdan kelsa berma bu zamonni ixtilotidan
Hazar qil, fitnasidan ibrat ol, monandi anqosen.* [Qori Zokir: 289]

Bu yerda shoir o'ziga qarata nasihat tarzida "zamonning yo'ldan ozdiruvchi fitnalariga dil berma, undan hazar qil" deya xitob qiladi. Ayni paytda u zamon motivi orqali mustabid sho'rolar tuzumining noshoyista siyosatidan norozilik kayfiyatini ochiq tarzda shu yo'sin chuqur qalb tug'yoni bilan ta'sirli ifoda qilishi barobarida, zamon buqalamunlari bo'lgan ikkiyuzlamachi kaslarga pisanda qilgan holda o'zini "monandi anqo" deb ataydi.

Keyingi baytda shoir zamon va zamona ahlining axloqiy tubanligi borasida o'z e'tirozini bayon qilarkan, ularni suvratparastlar deb nomlaydi. Ya'ni insonni tashqi ko'rinishi – zohiriga qarab muomala qilinishini qoralab, uning qalb go'zalligi birlamchi omil ekanligiga urg'u berib o'tadi:

*Zamon suvratparastdur ko'rsalar hech kim pisand etmas,
Nechunkim el ko'zicha zohiring suratda rasvosen.*

Qori Zokir din oyog'osti, ahli ilmlar qadsiz va diniy qadriyatlar toptalgan, musulmonlar beo'bro' bo'lganidan qattiq taassuf qiladi. Shuningdek, sanab o'tilgan "fazilatlar" sabab garchi "osmondan tushgan Iso" bo'lsa-da zamona ahli huzurida nazar topmasligiga imoni komil bo'ladi:

*Zamon ahlig'a qadring yo'q budur aybing musulmonsan,
Agarchi bu zamonda osmondan tushgan Isosen.*

Yuqoridagi fikrlar davomida shoir ilm ahli haqiqatdan, agarchi "o'lukni tirguzuvchi Maseh"dek so'zlasa-da, gaplari e'tiborsiz ekani, ovozlari bo'g'iqlik va haq-huquqlari poymol etilgani, inson sifatida esa o'z qadr-qimmatini butkul yo'qotganini o'tkir alam, chuqur iztirob ostida qalamga oladi:

*Haqiqat so'zlasang hechkim so'zingni e'tibor etmas,
Agarchandi takallum vaqtida go'yo Masehosan.*

Darhaqiqat, sho'ro hokimiyati o'z mavqeini nisbatan mustahkamlab olganidan so'ng, diqqat-e'tiborini din va dindorlarga qarshi qaratganligi tarixdan ma'lum. Xususan, 1928-29-yillarda butun mamlakat bo'ylab dinga qarshi ayovsiz kurash olib borish yuzasidan tashviqot kampaniyasining avj olishi, masjid-madrasalarning to'la yopilishi, ulamolarning quvg'in va qatag'on qilinishi din-u diyonatli, o'z davrining yetuk olimi sanalgan Mavlono Qori Zokirni ham chuqur tahlika va iztirobga solishi tabiiy edi. Zero, buning asari shoirning o'sha davrda yaratgan qator she'rlarida ham zuhur topgan:

*Boshlar ketti, valekin qoldilar beboshlar,
Yoshlar bosh o'ldi, ammo boshlar bo'ldi oyog'.* [Qori Zokir: 169]

Keltirilgan baytda qatag'on davri mashinasining hamma sohani birdek "o'rib" o'tgani, bunda pichoqqa ilingudek bosh bo'lsaki ketganini juda yaxshi anglay olgan odamning fikri ifodalanganini anglash qiyin emas. Shoir "boshlar ketti" birikmasidagi "bosh" so'zining ko'pma'noli ekanligidan

mohirona foydalangan. Ya'ni bunda ham "jisman mahv etilganlik" ma'nosi, ham "yetakchilar, har sohaning peshlari, ilg'orlari" degan ma'no ifodalanadi. Shu bilan bog'liq holda ustalik bilan so'z o'yini qilib, jamiyatni boshqarish "beboshlarga" – haqiqatda yetakchi bo'lmagan, iqtidori buning uchun yetarli bo'lmaganlarga qolganidan afsusini izhor etadi. Bular Qori Zokir hamisha jamiyat ichida, xalqning dard-tashvishlariga sherik bo'lib yashagani, haqiqiy ahvoldan yaxshigina xabardor bo'lgani, ustuvor ijtimoiy kayfiyatni teran his qilganini ko'rsatadi. Shoirning boshqa bir she'rida ham ayni zamon manzaralari ta'sirchan bo'yoqlar orqali obrazli tarzda tasvirlanadi:

*Za'fekan, yo Rab, mizojim, dod davron zulmidan,
Oshiqi bechoralarning dardi bedarmon ekan.*

*Negakim bemehr davron dun elig'a oshino,
Bu sabab ahli xiradlarning yuragi qon ekan.*

*Kimsa donodurki davron judidan ozurdalig',
Kimki nodon erdi davron davrida xandon ekan.* [Qori Zokir: 142]

Ko'rib turganimizdek, keltirilgan parchada zamondan shikoyat mumtoz she'riyat an'anasiga muvofiq – konkret vaqt va hodisaga aniq bog'lanmagan bir tarzda ifodalanagan. Biroq ularni shoir ijodi kontekstida, masalan, yuqorida ko'rib o'tilgan she'rlar kontekstida olsak, zamon konkretlashadi – o'z davri ijtimoiy hayotdagi shoirni o'rta holatlar ang'latadi.

Qori Zokir ijtimoiy she'riyatining eng yaxshi namunalari ko'proq uning keksalik davri mahsuli bo'lib, ular ijodkorning bevosita o'z umri sarhisobi, qolaversa, hayotiy tajribalari natijasida yuzaga kelgan xulosalari, o'zining olam va odam haqidagi tugal shakllanib ulgurgan falsafiy qarashlariga tayanib zamona holatiga, undagi o'zi va atrofidagilarga bahosi, iztirobli o'ylovlarining in'ikosi o'laroq yaratilgan deyish mumkin.

Jumladan, shoir "Yo'q" radifli g'azalida inson hayoti mohiyati xususida o'z xulosalarini bayon qiladi. G'azal matla'ida "Qur'oni Karim"ning "Balad" surasi 4 oyati: "*Batahqiq, Biz insonni mashaqqatda yaratdik*" [Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, 2015: 594] hamda "Yosin" surasining 55 oyati [Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, 2015: 444] mazmunini badiiy ifoda etishga harakat qiladi. Ya'ni bu dunyo mashaqqatlardan iboratligi, inson dunyoga kelgan kunidanoq tiriklik g'amida umr kechirishga mahkumligi, biroq buning vaqtinchaligi, oxiratda bandalarning abadiy saodat manzili jannat bo'lib, unda inson ranj-u mehnatdan holi ekanligi aytiladi:

*Xudovandim kalomida dedi: "Dunyoda rohat yo'q.
Kirib ko'rgil magar jannatda rohat bor, mehnat yo'q."* [Qori Zokir: 253]

Aql egalari uchun "dunyoda rohat yo'q"ligi mohiyatini izohlash maqsadida shoir qadim manbalardan tamsil olaroq Nosiruddin Rabg'uziyning mashhur "Qisasul anbiyo"sidan Odam alay-hissalom qissasida keltirilgan: "*Qirq kun ul tuproq uza yog'mur yog'di, o'tuz to'quz kun qazg'u yog'muri yog'di, bir kun sevinch yog'muri yog'di. Ul yo'ldin Odamg'a sevunchdin qazg'u ortug'roq bo'ldi.*" [Rabg'uziy, 1990: 16] jummalari mazmunini keyingi ikki baytga singdiradi:

*Nechun boroni g'am o'ttuz to'quz kun yog'di qolibg'a,
Shuning-chun odam avlodida bir soat farog'at yo'q.*

*Yog'ub o'ttuz to'quz kun, yog'di bir kun shodlik yamg'ur;
Aql aksar qoshida shodliq qilmoqqa fursat yo'q.*

Inson dunyoda yashar ekan uni obod qilish uchun mehnat qiladi. Yaratgan ham uning rizqini mehnat orqali ato qiladi. Hatto tirikchilik manbai hisoblangan dehqonchilik ham mehnatsiz samar bermaydi. Shu bois kim agar dunyoda rohat topishni istasa, avval mehnat qilishi lozimligi uqdiriladi. Bu borada u *“Mehnat qilmay rohat ko'rmas – urug' sepmay ekin o'rmas”*, *“Mehnat qilib topganing – qand-u asal totganing”* va boshqa shu kabi xalq maqollari mazmunini qayta badiiy talqin qiladi:

*Agarchi bu jahon obod, ammo koni mehnat ham,
Biling hosil talabkim bo'lsa bemehnat ziroat yo'q.*

*Kimi dunyoda rohat istasa avval qilur mehnat,
Nechunkim obi otash topmasa bir kosa sharbat yo'q.*

Keyingi qator baytlarda shoir o'ziga oyna tutgan holda, keksalik mashaqqatlaridan so'z boshlab, o'z umrini, amallarini sarhisob qilishga chog'lanadi. Bandalik odobini haddi a'losi qadar yetkazib, o'z-o'zini malomat qiladi. Ya'ni yoshlik paytlarini o'yin-kulgu, dunyo hoy-u havaslariga berilib o'tkazgani, ko'proq savob amallar qilishga ulgurilmaganligi, gunohlari haddan ortiqligi, aksar vaqtini behuda ishlarga sarf etganini ta'kidlab, pirovardida *“ekkanlarim don o'rnig'a yig'dim samon bo'ldi”* deya iztirob chekadi. Aslini olganda bu “iqornoma” butun umrini yoshlar tarbiyasi va ularning kamoloti, bilim olishi uchun bag'ishlagan keksa ustozning yosh avlodga qaratilgan o'ziga xos nasihat usuli ham bo'lib, o'z xatolarini sanash va ochiq-oydin tan olish orqali, ulardan to'g'ri xulosa chiqarish va ibrat olishlarini ko'zda tutadi. Buni shoirning *“Ko'ringlar, bu zamonda mendin o'zga katta ibrat yo'q”* degan so'zlaridan ham bilishimiz mumkin.

Umuman olganda, shoir ijodida inson umri mazmuni va hayot mohiyatini izohlashga bag'ishlangan she'rlar ko'pchilikni tashkil etib, ularning barida ijodkorning bu boradagi falsafiy mu-shohadalari umumlashma tarzida o'z tajassumini topgan. Bunga misol o'laroq uning *“Aziz”* va *“Boq”* radifli hamda *“Kelmadi bu bog'i jahon toza bog'”* misralari bilan boshlangan g'azallarini ko'rsatishimiz mumkin.

Aksar ijod ahlida bo'lganidek, Qori Zokir she'riyatida ham ma'rifiy-axloqiy masalalarga keng o'rin ajratilgan. Zotan, salkam 40 yillik umrini yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga bag'ishlagan, ularni ma'nan yetuk va barkamol bo'lib yetishishida sidqi dildan mehnat qilgan ustoz ijodkor she'riyatida bunday mavzularning bo'lishi tabiiydir. Shu munosabat bilan ham Qori Zokir shoir sifatida o'z ijodi orqali insondagi yuksak va tuban axloqiy sifatlarni hayotiy misollar vositasida jonli tarzda ifoda qilishga intiladi. Ayni paytda ularda insonparvarlik, komil inson, nafs tarbiyasi, qalb pokligi, ezgu amallar qilishga targ'ib g'oyalari ustuvorlik qiladi. Shoir mazkur g'oyalarni yetkazishda nasihat usulidan foydalanadi. Bunga misol tariqasida uning *“Bilgil”* radifli g'azalini ko'rsatish mumkin.

Shoir aytajak so'zlari insonni komillik martabalari sari yuksalib borishida dasturulamal o'laroq xizmat qilishini ko'zlagan holda, o'z fikrlarini yanada ta'sirliroq tarzda ifodalash yo'lidan boradi. Ya'ni quyida aytiluvchi har bir so'zni go'yoki ruhsiz tanaga jon bag'ishlovchi *“Maseh anfosi”* deb bilishini uqdirarkan, she'r avvalidanoq o'quvchi diqqatini jalb etib, sergak tortishga undaydi:

*Bo'tam, har bir so'zumni oncha bilgil,
Maseh anfosi go'yo joncha bilgil. [Qori Zokir: 78]*

Dushmanning ishi insonni yo‘ldan ozdirish. Shu boisdan uning hech bir so‘ziga ishonib bo‘lmaydi, garchi u rost so‘zlasa ham. Bunga shaytonning insonga azaliy dushmanligi yaqqol misoldir. Dushmanning katta-kichigi bo‘lmaydi, u hattoki kichik gajdum (chayon) bo‘lsa-da bee’tibor bo‘lma, uni “askari yopon”cha bil”¹ deydi shoir keyingi o‘rinda:

*Kichikdur dushmaning gajdumcha bordur,
Valekin askari yoponcha bilgil.*

Beg‘araz oqil do‘stlarni qadrlash lozim, zotan og‘ir damlarda ularning so‘zi go‘yo Luqmoni hakim davosidek qalbga malham bo‘ladi. Tuhmat balosi kishi obro‘siga, sha‘niga putur yetkazadi. Shoir ta‘biricha, ko‘zaga darz yetdimi, uni butlash maholdir!

*Kishig‘a nuqs ekan xalq ittihomi,
Yorilgan ko‘zani sing‘oncha bilgil.*

Garchi kichik bo‘lsa-da nasihatlariga e‘tiborsiz qaramaslik darkor, zero, qatradek pand zamirida bepoyon dengizlarga tatigulik hikmat yashiringan bo‘lishi hech gap emas. Zotan nasihat “sharbat” kishidagi xudbinlik illati uchun ham davodir:

*Bo‘lurmu dardi xudbinlig‘ davosi,
Nasihat sharbati darmoncha bilgil.*

Ma‘lumki, Islom dini ta‘limotida eng muqaddas manba bu Haq Taoloning mo‘jiz kalomi “Qur‘oni Karim”dir. Undan keyingi o‘rinda esa Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamning Hadisi shariflari turadi. Shu boisdan har ikki muqaddas manbada keltirilgan so‘zlarga amal qilish musulmonlar uchun farzi ayndir:

*Hadisi Mustafo mazmunlarini,
Kalomi oyati Qur‘oncha bilgil.*

Ilm inson qalbining chirog‘i, uni yorituvchi, ravshan qiluvchi nurdir. Shu boisdan shoir uni sof iymon gavhari bilan tenglashtiradi. Biroq, ilmiga amal qilmaslik “dinu dilg‘a ofat”dir deya, shaytoni la‘inni misol keltiradi:

*Amalsiz ilm dinu dilg‘a ofat,
Aning af‘olini shaytoncha bilgil.*

Kimsada din-u diyonat bo‘lmas ekan, uning hayvondan hech bir farqi yo‘qdir. “Kim agar hayoti dunyoda pul jamg‘arishni donolikdan deb bilsa, sen undaylarni nodon deb bil”, deydi shoir keyingi o‘rinda. Shu qatorda fikrini quvvatlab dunyoning bebaqoligi, inson unda bir nafaslik mehmon ekanligini qayd etarkan, insonni “jahon amlokini(ng) mag‘ruri” bo‘lmaslikka chaqiradi. Shoir nazdida dunyo bamisoli oxirat ziratgohidir, odamzod esa o‘z amallari bilan oxiratga zahira hozirlovchi dehqonga qiyoslanadi:

¹ Yapon askari obrazi 1904-1905-yilgi rus-yapon urushi davrida matbuot orqali ommalashgan. Xususan, ayrim zakiy ijodkorlar o‘z asarlarida bu timsolni muvaffaqiyatli qo‘llagan. O‘zbek she‘riyatida mazkur obraz Karimbek Kamiy ijodida ham kuzatilgan – I.M. Bu haqida qarang: Oltinbek O. Karimbek Kamiy – milliy uyg‘onish shoiri. – Toshkent: Muharrir, 2018. – 68-69 betlar.

*Ziroatgohi uqbodur bu dunyo,
Bu dunyo xalqini dehqoncha bilgil.*

Qori Zokirning yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning ilm olishi targ'ibiga qaratilgan ko'plab she'rlari borki, ularda shoirning ma'rifiy qarashlari o'z aksini topgan. Shoir bu nav she'rlari orqali avvalo o'z farzandlarini, qolaversa shogirdlarini ilm urfonga chorlaydi. Jumladan, katta o'g'li Muhammad Sobirjonni o'n yoshga to'lganda Andijon madrasasiga tahsil uchun bergan ma'rifatli ota farzandi holidan xabardor bo'lish maqsadida yo'llagan maktublarining birida "*Ulum bahrina cho'mgach, tering durri maqsud*" deya uning oldiga ulug' maqsadlar qo'yadi. Yoki Yusufjon ismli navjuvon yigitga atab bitgan muvashshah-g'azalida, otalarcha mehribonlik bilan uni ruhlantirib, ilm olishga bo'lgan rag'batini yanada orttirishga harakat qiladi:

*Pistai bemag'z bo'lsa qadri yo'q bozorda,
Yoshlik holatda qandog'senki ma'nodon ajab.*

*Jon o'g'lim, qobiliyyat sandadur, hushyor bo'l,
Sa'y qilsang bo'lg'udek seni qoriyi Qur'on ajab.*

*Ey bo'tam, xizmat qilub olg'il duo ustoddan,
Har kimi olsa duo oxir bo'lur sulton, ajab.* [Qori Zokir: 136]

Qori Zokirning nasihat tarzida aytilgan 6 baytdan iborat "Ayo farzandi jonim, ko'chalarda o'ynamasdan ket" misrasi bilan boshlanuvchi g'azali ham bo'lib, u o'tgan asrning 20-yillarida yaratilgandir. Shoir o'z farzandiga qarata nasihat qilar ekan, uni ko'cha-ko'ylarda behuda vaqt o'tkazmaslikka, bekorchi o'yinlar bilan band bo'lmay, ilm bilan mashg'ul bo'lishga, shuningdek, o'zaro hushyor va xushmuomala bo'lish, behuda so'zlardan tiyilish, noma'qul kishilar bilan do'st bo'lmaslik va ularning ra'yiga kirmaslikni uqtiradi, "*O'zingni bilmayin ibni faloniy chog'lamasdan ket*" deya kamtar va tavoze'li bo'lishga chaqiradi.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz Qori Zokirning rang-barang mavzulardagi betakror she'riyati tahlili shuni ko'rsatadiki, serqirra shoir ijodining mavzular ko'lami g'oyat darajada keng. Shoir o'z davrining tipik ijodkori sifatida zamondosh adiblar bilan mushtarak holda, o'tmish salafilar tamal toshini qo'ygan, rivojlantirgan va boyitgan adabiy an'analar asosida qalam tebratib, o'zining yuksak mahorati, ijodiy sajiyasi hamda keng dunyoqarashi orqali takrorlanmas go'zal badiiyat namunalarini yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muhammad Yusuf Shayx Muhammad Sodiq. *Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimasi*. – Toshkent: "Hilol-nashr", 2015. – B. 640.
2. Navoiy A. *Xamsa*. – Toshkent: O.A.Portsev tipo-litografiyasi, 1323/1901. – B. 512.
3. Nodira. *Devon*. – Toshkent: O'zbekiston "Fan" nashriyoti, 1963. – B. 619.
4. Oltinbek O. *Karimbek Kamiy – milliy uyg'onish shoiri*. – Toshkent: Muharrir, 2018. – B. 124.
5. Rabg'uziy Nosiruddin Burhonuddin. *Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob*. – Toshkent: "Yozuvchi", 1990. – B. 240.
6. Tabibiy A. *Sayri tasavvuf dar Afg'oniston*. Kobul: 1356 h. – B. 81.
7. Shayxzoda M. *Asarlar. 6 jildlik. 4-jild*. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – B. 372.
8. *O'zbek xalq maqollari. Ko'p tomlik*. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. – B. 512.
9. *Qori Zokir devoni. Andijon viloyat tarixi va madaniyat davlat muzeyi jamg'armasi 747 raqamli qo'lyozma. 306 sahifa*.